sának. E kérdéskört az Ószövetség könyveit felölelő íráscsoportok tárgyalása követi, azoknak a kánonban elfoglalt helye szerint (Tóra, Próféták, Írások), melyet a pszeudepigráf és apokrif iratok rövid tárgyalása zár. A különböző írnoki iskolák, valamint a bibliai szövegeket megelőző írásos anyagok, illetve a bibliai könyvek keletkezésének bemutatása során a szerző világossá teszi azt a nehézséget is, hogy a szövegek „őstörténete" bizonyos értelemben elérhetetlen marad számunkra. A szerző a bibliai hagyományt dinamikus folyamatként ábrázolja, melyben az Írásokra való reflexió és értelmezés folyamatosan gazdagítja a jelentést. Ugyanakkor a „bibliai hagyomány" kifejezés használata némiképp problematikus, amely pontosabb definíciót igényelne, ugyanis nem minden esetben egyértelmű, hogy történelmi, irodalmi vagy teológiai hagyományról van-e szó, amelyet műfaji vagy épp teológiai szempontok határoznak meg.

A könyv harmadik része *(Archivi giudaici)* az ókori zsidó irattárakat (archívumokat) mutatja be, amelyek a bibliai és nem bibliai szövegek áthagyományozásának archeológiai vagy irodalmi lenyomatait őrzik. Az „archívum" kifejezés alatt azonban nem pusztán az ókori udvari iratgyűjteményeket jelöli a szerző, hanem tágabb értelemben az egyéb könyvtárakat és régészeti lelőhelyeket is, melyek valamiképp a zsidó írásbeli hagyomány letéteményesei (tekercsek, feliratok, osztakonok, pecsétek stb.). Az olvasó képet kaphat az elephantinei, az al-Yahudi és a qumráni lelőhelyekről, melyeknek vitathatatlan jelentősége van a jelen tudományos álláspont kialakulásában. Ezután Garizim, Jeruzsálem és Alexandria régészeti lelőhelyeinek tárgyalása következik. Az archívumok efféle áttekintése mindenképpen a kötet sajátosságaként és erősségeként mutatkozik, amely a közölt részletes adatok ellenére is megtartja egységes látásmódját.

Összességében a könyv egyedülálló dialógust folytat a bibliai hagyomány és a történeti források s az elérhető régészeti, valamint epigráfiai adatok között, amely módosításokkal ugyan, mégis merít a Wellhausen-i örökségből, ugyanakkor friss szemléletet tükröz. A bőséges adatokat kínáló és egyidejűleg szintézisre törekvő mű tehát hasznos segítséget nyújthat azoknak, akik elsősorban Izrael története iránt érdeklődnek, ugyanakkor azon exegétáknak, teológusoknak és teológus hallgatóknak is, akik a bibliai korpusz mögött meghúzódó történeti hátteret kívánják jobban megismerni, hogy ezzel elmélyítsék a szövegek megértését.

Schnider Angelika OP

Boros János: Immanuel Kant

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófia Intézet, Budapest, első kiadás 2018; Akadémiai Kiadó, Budapest, második, javított kiadás, 2022.

A szerző (1954–) a Pécsi Tudományegyetem tanára, több külföldi egyetem vendégprofeszszora. Alapvető szerepet játszott a pécsi egyetemen a filozófia szak és a filozófiai doktori iskola kiépítésében. Boros számos kötet szerzője: írt bölcselettörténetet, több tanulmánya foglalkozik az erkölcs, a politika és a megismerés kérdéseivel. Az angolszász analitikus, illetve pragmatikus filozófia mellett gondolkodásának egyik referenciapontja, egyetemi óráinak visszatérő tárgya Immanuel Kant filozófiája.

2018-ban jelentette meg a königsbergi filozófus gondolkodását áttekintő monográfiáját mindössze 300 példányban. A könyv egy hónapon keresztül vezette a Líra eladási listáját, majd hamarosan elfogyott. 2022-ben jelenik meg a második, javított kiadás elektronikus és nyomtatott formában. (Ezért a hivatkozások-

nál – ahol az oldalszámok eltérése ezt indokolja – a szerző kérésére először az első / majd a második kiadás adatait adjuk meg.)

Kant-monográfiájának előszavában a szerző így vall első találkozásáról a königsbergi filozófussal: „E hatalmas gondolkodó rendszere az újdonság, a döbbenet erejével hatott, egyetemi tanulmányaim egyik fő témáját képezte. Megszédültem a szabadság filozófiájától, a szubjektum, az ész, az értelem hatalmas erejétől, amit Kant és a többi filozófusok közvetítettek" (9. / 10.). Akárcsak az általa tanulmányozott Kant-kommentárok, Boros sem értelmezések értelmezéseinek rengetegébe szándékozik belebonyolítani olvasóját, hanem a választott szerző fontosabb szövegein kíván végighaladni annak érdekében, hogy lényeges összefüggéseket tárjon föl. Művével tudatosan bevezetőt ír, azaz Kant olvasásába és értelmezésébe kíván bevezetést adni. Épp ezért kell közel maradnia a szöveghez. Boros azt sugallja: mint Jákob Isten angyalával, úgy kell küzdenie az olvasónak Kant szövegével: „Harcolunk a megértésért, és nem engedjük, amíg meg nem értjük, amíg a jó szöveg meg nem »áld« bennünket, új látást és erőt adva nekünk" (9. / 10.).

Boros rövid életrajzi bevezetés után Kant méltán jelentősnek tartott műveit veszi sorra: *A tiszta ész kritikája* (25–169.), *A gyakorlati ész kritikája* (171–235.) és *Az ítéleterő kritikája* (237–328) mellett részletesen elemzi *A vallás a puszta ész határain belül* (329–378) című tanulmányt. Majd Kant ismeretelmélete, etikája, esztétikája és vallásfilozófiája után *A tiszta ész közösségi kritikája* című fejezetben a königsbergi gondolkodó állam- és jogelméletét tárgyalja mindenekelőtt *Az erkölcs metafizikájá*nak első része alapján (379–423). Az utolsó fejezet (425–440) több rövidebb írásra támaszkodva ismerteti Kant történelemfilozófiáját. A kötet végén Kant életrajzi adatai, irodalomjegyzék, valamint név- és tárgymutató található.

Olvasóját Boros aránylag hamar (39., 58. lábjegyzet) szembesíti egy kellemetlen, ámde filozófusok esetében korántsem ritka körülménnyel: „Kant minden állításán és Kant valamennyi értelmezésén vita folyik." E vita egy-egy csomópontját Boros olykor villanásnyi időre láttatja olvasójával – anélkül azonban, hogy elvesznék a részletekben, avagy túl messze kalandoznék tárgyától. Biztos kézzel elemzi Kant szövegeit lábjegyzetben hozva a német eredetit. Ha pedig szükséges, új, saját fordítást ad. Analitikus érdeklődése és módszere Kant esetében különösen szerencsés, hiszen így közelítve jó eséllyel tárhatja föl a szerző érveit, térképezheti föl gondolamenetét. Boros azonban a rendszeres Kant, azaz a kanti rendszer értelmezéséhez a történeti szempontokat sem hanyagolja el. Sőt röviden kitekint a hatástörténetre.

Boros egyik vonzó alapmeggyőződése szerint a matematikával ellentétben a filozófia nem nyújt tiszta tudást: „mert itt mindig lehetséges, hogy valaki a probléma fontos aspektusát figyelmen kívül hagyja. Ezért a filozófiai argumentációnak *holisztikusnak* kell lennie: minden eredményt össze kell vetni más területeken kapott eredményekkel. A filozófiai belátásokat csak *hezitációval* lehet bemutatni" (109.). Szerénysége mellett mégis érvelő gondolatmeneteket akar olvasójával megértetni. Kantot magyarázza – ám nem pusztán Kanttal. Nem egyszerű parafrázist, hanem értelmes „fordítást" kapunk. Számos nehéz fogalmi lépést szemléletes példákkal világít meg, hiszen – az egyébként kiváló, szórakoztató előadó hírében álló – königsbergi filozófus első *Kritiká*ja elleni egyik olvasói ellenvetés épp a szemléletes példákat hiányolta. E kifogást Kant ugyan a mű nagy terjedelemére hivatkozva hárította el, ám Boros a maga részéről jó tanárként szorgalmasan igyekszik orvosolni e hiányt. Analitikus megközelítése, átfogó tárgyalása és szemléletes példái alighanem korunk egyik legfontosabb

Kant-tankönyvévé teszik művét hazánkban. A választott szerző munkásságát hasonló alapossággal, bevezető jelleggel földolgozó monográfiáról magyar nyelven nem tudok.

Bakos Gergely OSB

Reuss András – Görföl Tibor: Úton az egység felé. A római katolikus-evangélikus párbeszéd dokumentumai 1972–2013

Luther – Vigilia, Budapest, 2021.

A kötet ismertetése előtt fel kell tennünk a kérdést: ajánlható-e olvasásra egy dokumentumgyűjtemény? Első ránézésre a kezünkben tartott kiadvány a katolikus-evangélikus felekezetközi párbeszéd közös nyilatkozatainak kronologikus sorba rendezett tárháza, ami leginkább teológus kutatóknak és egyetemi hallgatóknak szolgálhat segítségül. A közzétett dokumentumok egy része már eddig is elérhető volt magyar fordításban a világhálón, ami még inkább megalapozza a bevezető kérdésünket. A választ a szerkesztők adják meg: a kötet több egyszerű forrásközlésnél, hiszen a bevezető gondolatok és a dokumentumokhoz fűzött exkurzusok által az olvasó alapos és olvasmányos bevezetőt kap a katolikus és evangélikus hitrendszerbe, a dokumentumok teológiai alapjaiba, az ökumenikus párbeszéd fontosabb részleteibe. Végső soron pedig az sem haszontalan, ha az érdeklődő olvasó első kézből ismerkedik meg a felekezetközi párbeszéd eredményeivel, ezáltal felismerve, hogy több minden köt össze minket, mint ami elválaszt. A kérdésre a konkrét válasz így hangzik: „Törekedjünk arra, hogy növekedjünk, előrébb lépjünk Jézus Krisztus közös ismeretében. Az egyház egysége nem lehet az egyház népére ráerőltetett döntés, és nem lehet olyan adminisztratív lépés szülötte sem, amelynek szakadás a következménye. Legyenek ezek a szövegek a hitbeli tanulásnak, a másik egyház megismerésének, saját egyházunk jobb ismeretének, a földi életünkben véget nem érő egyéni egy egyházi megújulásnak az eszközei" (29.). Összegezve tehát, amikor ezt a kötetet a kezünkbe vesszük, arra vállalkozunk, hogy újabb ismereteket szerezzünk hitünk alapjairól.

A kötet szerkesztői Reuss András és Görföl Tibor. Reuss András evangélikus lelkész, teológiai tanár, kutatási területe az egyházak szociáletikai állásfoglalásainak kritikai vizsgálata, illetve az evangélikus reformátorok műveinek elemzése, az ökumenikus párbeszéd kérdéseire adott válaszkeresés. Görföl Tibor katolikus teológus, latin nyelv és irodalom szakos bölcsész, egyetemi oktató, a *Vigilia* folyóirat főszerkesztője, számos közkedvelt mű szerzője. Már a szerkesztőpáros neve garancia az olvasó számára, hogy igényesen kivitelezett kötetet vesz kezébe, a közzétett információk, a hozzájuk csatolt bevezetők és magyarázatok hiteles adatokat közölnek. Mindezt tovább erősíti, és az ökumenikus együttműködés számára ad követendő példát, hogy egy evangélikus (Luther) és egy katolikus (Vigilia) kiadó közös termékeként került ki a nyomdából ez a könyv 2021-ben 671 oldal tartalommal. A szerkesztők munkáját tizennégy fordító (köztük a szerkesztők) és a szerkesztőbizottság segítette, amelynek tagjai Lukács László, Orosz Gábor Viktor és Puskás Attila voltak.

A könyvek bevezetője általában olyan kötelező elem, amely fölött könnyen átsiklik az olvasó, de ebben az esetben érdemes nagyobb figyelmet szentelni a négy előszónak. Az első szerzője Kurt Koch bíboros, az ökumenikus párbeszédért felelős pápai tanács elnöke. Elsősorban az 1999-es *Közös nyilatkozat a megigazulás tanításáról* című dokumentumot ajánlja az olvasók figyelmébe mint a legjelentősebb eredményt, amely rávilágított arra, mennyi minden összeköti az evangélikus és